

Warszawa, 27.08.2021 r.

Recenzja rozprawy doktorskiej mgr Mateusza Iskry
pt. *Dolina araracka we wczesnej i środkowej epoce żelaza*

Zanim przejdę do właściwej oceny przedłożonej dysertacji muszę zwrócić uwagę na zawarty w jej tytule istotny błąd, jest tam bowiem użyty zwrot „... we wczesnej i środkowej epoce żelaza.”, który nie powinien się znaleźć w rozprawie doktorskiej z dziedziny „archeologia”. Jest oczywiście rzeczą jasną o co Autorowi chodziło, ale fakt, że na ten skrót myślowy nie zwrócił uwagi szanowny promotor ani też „ciało”, które przewód otworzyło nieco mnie jako starego belfra smuci. Zwrot ten, i jego pochodne pojawia się w pracy z natury rzeczy wielokrotnie nie będę więc już do tej kwestii wracał, zwłaszcza, że nie ma ona zasadniczego znaczenia dla generalnej oceny dysertacji.

Rozprawa pana mgr Mateusza Iskry reprezentuje dość nowy w polskiej archeologii Starożytnego Wschodu kierunek badań, a mianowicie - wszechstronne studia regionalne. Jednocześnie też nowością na naszym gruncie jest wybór regionu, który stał się obiektem studiów doktoranta, gdyż Zakaukazie jest dla polskich archeologów regionem nowym, w którym jesteśmy obecni od mniej więcej 10 lat, co jest wynikiem współpracy polsko-armeńskiej i wspólnych wykopalisk na stanowisku Metsamor. W tym kontekście recenzowana rozprawa niewątpliwie otwiera nowy rozdział w historii polskich badań archeologicznych nad Starożytnym Wschodem.

Rozprawa składa się z dwóch części, z których pierwszą o objętości 301 stron należy traktować jako zasadniczą część pracy, zaś w drugiej oprócz plansz z ilustracjami do głównego tekstu znajdują się dwa apendyksy. Pierwszy z nich zawiera katalog stanowisk, z których pochodzą materiały wykorzystane w rozprawie, a drugi zestaw typów naczyń ceramicznych ze stanowisk badanego regionu. Część pierwsza dysertacji podzielona jest na 13 rozdziałów, do czego dochodzi zamykające pracę bardzo krótkie podsumowanie oraz obszerna bibliografia. Struktura rozprawy jest logicznie skonstruowana. Po rozdziałach, poświęconych zagadnieniom teoretyczno-metodologicznym, warunkom geograficznym i historii regionu, następują rozdziały – od ósmego do 11 włącznie czysto archeologiczne poświęcone

takim problemem jak chronologia i stratygrafia regionu a następnie o jego struktura osadnicza. Następne zaś rozdziały zawierają omówienie różnych kategorii materiałów archeologicznych z Doliny ararackiej od pozostałości budownictwa i groby po wyroby metalowe. Te rozdziały „materiałowe” mają podobną strukturę prezentując osobno zabytki z okresu wczesnego żelaza , osobno ze środkowego żelaza i osobno z czasów kryzysu panowania urartyjskiego i wreszcie na koniec porównując je z odpowiednimi kategoriami z obszarów sąsiednich. Jest to w sumie dobrze przemyślana struktura.

W pierwszym rozdziale zatytułowanym „Wprowadzenie” mgr Iskra jasno określa powody wyboru Doliny Ararackiej jako regionu mającego być obiektem jego studiów, nie ukrywając wpływu, jaki na jego decyzję miał wieloletni udział w badaniach wykopaliskowych na stanowisku Metsamor. Badania te uzmysłowiły mu potencjał tego rejonu dla studiów nad kulturą i dziejami Zakaukazia na przełomie dwóch pierwszych okresów epoki żelaza, a więc okresu protohistorycznego i wczesnohistorycznego. Przedstawiając przyjętą przez siebie koncepcję „regionu” Doliny Ararackiej doktorant przekonująco uzasadnia celowość nie ograniczania go w tym przypadku jedynie do sztywno rozumianych granic geograficznych obszaru doliny, lecz włączenie do niego także stref sąsiadujących, powiązanych w tych okresach kulturowo z doliną. Bardzo wyraźnie podkreśla jednocześnie, że jego rozprawa będzie oparta w pierwszym rzędzie na materiałach archeologicznych. Na końcu tego rozdziału mgr Iskra formułuje najważniejsze, jego zdaniem, pytania badawcze, na które będzie się starał w swojej dysertacji odpowiedzieć. Pytań jest pięć i większość z nich dotyczy w istocie możliwości określenia charakteru relacji kulturowych, politycznych i ekonomicznych pomiędzy społecznościami zamieszkującymi Dolinę Araracką we wczesnym okresie epoki żelaza a dla środkowego okresu epoki żelaza ich relacji z imperium urartyjskim.

W rozdziale drugim, czytelnik rozprawy zostaje zapoznany z historią i stanem badań nad archeologią Zakaukazia w okresach wczesnym i środkowym epoki żelaza, zarówno, jeśli chodzi o terytorium dzisiejszej Armenii, jak również wschodniej Turcji. Doktorant zwraca uwagę na różne uwarunkowania natury politycznej mające wpływ na rozwój badań na tym obszarze, jak też interpretację ich wyników oraz na widoczny w ostatnich czasach wpływ współpracy archeologów ormiańskich i tureckich z archeologami z innych krajów.

Interesujący i ważny jest rozdział trzeci dysertacji, poświęcony przyjętym przez mgr Iskrę założeniom teoretycznym oraz metodologii. Jeszcze raz pojawia się tutaj używana przez doktoranta szeroka definicja regionu Doliny Ararackiej, oparta na

koncepcji Colina Renfrew, choć jest on świadom jej mankamentów, dla których proponuje zresztą własne rozwiązanie. Doktorant uzyskuje w ten sposób narzędzie pozwalające mu także na wydzielenie w ramach badanego regionu stref peryferyjnych. Dla wyjaśniania zaś interesujących doktoranta procesów społecznych i kulturowych, szczególnie dla wczesnego brązu, sięgnął on do koncepcji „peerinteractionpolity”, której współautorem jest wspomniany już wyżej C. Renfrew. W odniesieniu natomiast do środkowego okresu epoki żelaza - mgr Iskra postanowił wykorzystać dla swych prób interpretacji „teorię systemów-światów” Immanuela Wallersteina, jako najlepiej oddającą relacje pomiędzy imperium urartyjskim a reprezentowaną przez Dolinę Araracką peryferyjną prowincją. Choć nie jestem zwolennikiem tej teorii, przyznaję, że w tym przypadku może mieć zastosowanie.

W ramach tego samego rozdziału doktorant przedstawia także, jakże ważne zasady ustalania przez niego chronologii regionalnej, którą zdecydował się oprzeć o wyniki analizy stratygrafii najlepiej mu znanego stanowiska, czyli Metsamor, co skądinąd, wydaje się być właściwą decyzją. Wreszcie autor rozprawy dochodzi do omówienia metod przeprowadzenia analizy siatki osadniczej w Dolinie Ararackiej, co ma mu umożliwić wyodrębnienie terytoriów, które można by połączyć z jednostkami politycznymi, których nazwy są nam znane ze źródeł urartyjskich. Zdecydował się w rezultacie na metodę XTENT, której niedostatki ma zamiar wyrównać, stosując kalibrację opartą o uwzględnienie dodatkowych czynników. Mgr Iskra określa ponadto w tym rozdziale, jaką metodą będzie się starał ustalić wskaźnik zróżnicowania społecznego mieszkańców Doliny Ararackiej w pierwszych okresach epoki żelaza, wykorzystując w tym celu materiały grobowe. Zaprezentowane w tym rozdziale podejście metodologiczne oraz ukazany dobór metod badawczych niewątpliwie zasługują na uznanie.

Rozdział czwarty pracy, niezbyt obszerny, poświęcony jest wszechstronnej charakterystyce warunków naturalnych Doliny Ararackiej od rzeźby terenu począwszy, poprzez hydrologię i klimat, po charakterystykę gleb oraz lokalnych bogactw naturalnych. W kolejnym, piątym rozdziale, doktorant zaznajamia czytelnika ze źródłami pisanyymi, dotyczącymi interesującego go terenu, wytworzonymi w pierwszej połowie pierwszego tysiąclecia p.n.e., czyli ze źródłami urartyjskimi. Należą one do różnych kategorii, wśród których są różnego rodzaju inskrypcje królewskie, takie jak roczniki, inskrypcje fundacyjne, czy teksty kommemoratywne dotyczące wypraw wojennych lub inskrypcje o charakterze religijnym. Obok nich zostały wspomniane nieliczne teksty klinowe na tabliczkach glinianych i bullach. W oparciu o ten materiał epigraficzny, mgr Iskra dokonuje

rekonstrukcji konfiguracji geopolitycznej dla obszaru rozciągającego się pomiędzy Araratem na południu, a małym Kaukazem na północy. Pozwala mu to na wyodrębnienie w basenie Doliny Ararackiej co najmniej trzech krain, które istniały tam u schyłku IX i na początku VIII. wieku p.n.e., a mianowicie: 'Aza, Erikua i Ulua, a także (prawdopodobnie) jeszcze krainy Qublini. Analizowane źródła pisane pozwalają doktorantowi na wstępne zrekonstruowanie swego rodzaju „mapy politycznej” doliny sprzed podboju urartyjskiego, jak również, etapów samego podboju oraz tworzenia na tym obszarze prowincji państwa Urartu. Ten rys historyczny zamykają dzieje kryzysu panowania urartyjskiego nad tym regionem oraz jego restauracji, aż po jego ostateczny koniec.

Pierwszym rozdziałem czysto archeologicznym jest rozdział szósty dysertacji, zawierający omówienie periodyzacji stanowisk osadniczych z okresów wczesnego i środkowego epoki żelaza odkrytych w Dolinie Ararackiej. Doktorant zwraca uwagę na brak wspólnego, spójnego systemu chronologii względnej dla Zakaukazia w epoce żelaza, co często wynika z regionalnych ambicji politycznych oraz osobistych ambicji niektórych badaczy. Mgr Iskra zdecydował się na stosowanie w swej pracy systemu periodyzacyjnego opracowanego przez badaczy armeńskich i dość często korygowanego oraz uaktualnianego, przede wszystkim dlatego, że jest on kompatybilny z systemem stosowanym w większości prac poświęconych Dolinie Ararackiej. Dla doktoranta ważny jest także fakt, że system ten jest również stosowany przez misje archeologiczne pracujące w Metsamorze. Wychodząc bowiem od stratygrafii właśnie Metsamoru, nawiązującej do systemu zaproponowanego przez P. Avetisyana, autor rozprawy podjął próbę zbudowania regionalnej sekwencji stratygraficznej. Najpierw jednak bardzo szczegółowo prezentuje zrekonstruowaną, złożoną z sześciu faz (fazy 8 – 3), sekwencję stratygraficzną i ceramiczną z Metsamoru, obejmującą czasy od środkowego brązu do późnego żelaza. Następnie zaś, sekwencje z siedmiu innych stanowisk, położonych w Dolinie Ararackiej, między innymi z tak ważnych, jak KarmirBlur, Armawir czy ArinBerd. W sumie powstaje zsynchronizowana sekwencja złożona z dwóch okresów. Pierwszy z nich - obejmujący czasy pomiędzy połową XII wieku p.n.e. a końcem wieku IX, podzielony został na dwie fazy, podczas gdy w ramach drugiego, zamykającego się pomiędzy początkiem wieku VIII a połową VI, wydzielone zostały trzy okresy. Zaproponowana przez doktoranta taka sekwencja periodyzacyjna jest niewątpliwie ważnym osiągnięciem. Bardzo przydatny jest tu pierwszy apendyks z katalogiem stanowisk.

Rozdział siódmy poświęcony jest studiom nad strukturą osadniczą i zaczyna się od przedstawienia typologii stanowisk osadniczych z epoki żelaza w Dolinie

Ararackiej. Doktorant wydzielił sześć typów osad, a listę otwiera charakterystyczna dla końca epoki brązu i wczesnego żelaza forma osady, a mianowicie, forteca z murami cyklopowymi. Kolejny typ to osada przyforteczna, związana ze wspomnianymi wyżej fortcami, następny zaś - to niefortyfikowana osada rolnicza, typ dość zresztą słabo poświadczony. Następne miejsce zajmują urartyjskie fortece imperialne, po których doktorant wymienia urartyjskie forty, a na ostatnim znalazły się konstrukcje przypominające tzw. desertkites, które we wczesnym okresie epoki żelaza mogły służyć jako zagrody dla zwierząt. W ramach tego rozdziału mgr Iskra przechodzi następnie do rekonstrukcji struktury osadniczej Doliny Ararackiej we wczesnym okresie epoki żelaza, zaczynając od wyników jakie przyniosło wyznaczanie w dolinie metodą XTENT jednostek terytorialnych, przyjmując, że każda z nich musiała dysponować co najmniej jedną fortem z murami cyklopowymi. W oparciu o lokalizację 44 stanowisk wydzielił on wstępnie dla tego okresu osiem jednostek terytorialnych, o nierównym zresztą nasyceniu stanowiskami, które po krótko charakteryzuje. W opinii autora dysertacji są one odzwierciedleniem ówczesnej złożonej struktury politycznej regionu. Sięgając do występujących w tekstach urartyjskich nazw krain i plemion wraz z ich ogólną lokalizacją, doktorant próbuje je ponadto połączyć z konkretnymi jednostkami terytorialnymi, jakie udało mu się wydzielić, przyjmując jednocześnie, że w skład większych „organizmów” plemiennych mogło wchodzić po kilka jednostek terytorialnych reprezentowanych przez fortece o murach cyklopowych. Inaczej wygląda sytuacja w okresie środkowego brązu, gdy na obszar Doliny Ararackiej wkracza imperium urartyjskie, co oznacza najczęściej zniszczenie starych ośrodków lokalnej władzy i jej warowni oraz zastąpienie ich nowymi imperialnymi fortcami oraz mniejszymi fortami. Jest to bardzo ważny rozdział, ze względu na nowe spojrzenie na sytuację społeczno-polityczną regionu.

W rozdziale ósmym mgr Iskra skoncentrował się na zabytkach budownictwa mieszkalnego, z Doliny Ararackiej, jako ważnym źródle dla określenia tożsamości kulturowej oraz trybu życia jego budowniczych i mieszkańców. W swojej wszechstronnej analizie tej grupy źródeł doktorant zwraca uwagę na wyraźne różnice pomiędzy budownictwem ludności autochtonicznej, a budownictwem mieszkalnym doby imperialnej. Miejscowe tradycyjne budownictwo mieszkalne, zarówno we wczesnym, jak też środkowym żelazie, odznacza się nieregularnymi formami i są to głównie jednoizbowe półziemianki zamieszkiwane, jak można sądzić, przez ludność zajmującą się pasterstwem. We wczesnym okresie epoki żelaza występują też konstrukcje z cegły suszonej, związane przede wszystkim z

budownictwem o charakterze sakralnym, choć budowano w tej technice także wieloizbowe obiekty o charakterze mieszkalnym i mieszkalno-gospodarczym. Dla okresu imperialnego najbardziej charakterystycznym typem budowli są masywne urartyjskie rezydencje z centralnym dziedzińcem oraz występujące w osadach przyfortecznych dwa rodzaje kompleksów mieszkalno-gospodarczych. Ważne są w tym rozdziale także obserwacje dotyczące wtórnego wykorzystania opuszczonej zabudowy urartyjskiej przez ludność autochtoniczną.

Produkcja ceramiczna na obszarze Doliny Ararackiej przeanalizowana została przez doktoranta w rozdziale dziewiątym, którego pierwsza część poświęcona jest korzeniom ceramiki zakaukaskiej z początków epoki żelaza. Na szerokim tle, rozciągającym się od północnego Iranu po wschodnią Anatolię, autor rozprawy kreśli panoramę garncarstwa tego obszaru od połowy II tysiąclecia p.n.e. do połowy następnego tysiąclecia. W następnym punkcie tego rozdziału przedstawiona zostaje, w oparciu o wcześniej zaproponowaną periodyzację, ewolucja lokalnej ceramiki w okresie wczesnego żelaza, bazująca na liczącej 400 kompletnych naczyń grupie pochodzących z czterech stanowisk. To dosyć wszechstronne badanie pozwoliło doktorantowi na dokonanie szeregu ważnych obserwacji, jak choćby generalny brak standaryzacji technologicznych. Wysnuł on również szereg ważnych wniosków dotyczących organizacji produkcji naczyń ceramicznych w tym okresie. Przechodząc do środkowego okresu epoki żelaza doktorant zwraca uwagę na zjawisko współwystępowania w tym okresie na obszarze Doliny Ararackiej lokalnej tradycji ceramicznej z nową ceramiką urartyjskich zdobywców o odmiennej technologii i zdobnictwie. Interesujące są uwagi dotyczące różnic pomiędzy produkcją ceramiczną samej Doliny Ararackiej, a produkcją garncarską obszarów z nią sąsiadujących. W większości tych rozważań ceramologicznych nieodmiennie punktem odniesienia jest najczęściej ceramika z Metsamor, co recenzenta nie dziwi.

Stosunkowo krótki jest rozdział (rozdział 10) poświęcony metalurgii badanego regionu. W rozdziale tym zostały pokrótce omówione zarówno wytwory sprzed okresu dominacji urartyjskiej, jak też produkty z okresu imperialnego. Doktorant nie zajmuje się tylko wyrobami metalowymi, lecz również organizacją ich produkcji. Bardzo obszerny jest natomiast rozdział następnym - jedenasty, w ramach którego, została przedstawiona kwestia grobów i obrządku grzebalnego w regionie. Jak słusznie mgr Iskra zauważa, już na początku tego rozdziału, analiza grobów, a przede wszystkim wyposażenia grobowego, jest bardzo ważnym elementem studiów nad interesującym doktoranta okresem. Po prezentacji (w zarysie) form obrządku grzebalnego na Zakaukaziu w epoce brązu, autor rozprawy przechodzi do

charakterystyki obrządku występującego we wczesnym okresie epoki żelaza, rozpoczynając je od cmentarzysk kurhanowych odkrytych w Dolinie Ararackiej i ich lokalizacji, jak również charakterystyki samych kurhanów. Oprócz kurhanów dość szczegółowo zostają omówione także ówczesne groby skrzynkowe oraz jamowe, jak również ich wyposażenie. W przypadku obrządku pogrzebowego ze środkowej części epoki żelaza doktorant opisuje cmentarzyska imperialne oraz kurhanowe, jak też zmiany, zachodzące w tym obrządku w dobie załamania się dominacji urartyjskiej, wspominając między innymi skromną obecność w grobach artefaktów pochodzenia scytyjskiego.

Jak sam autor rozprawy zaznaczył wcześniej dwa końcowe jej rozdziały są rozdziałami interpretacyjnymi. Zawierają one charakterystyki społeczeństw zamieszkujących Dolinę Araracką we wczesnym okresie epoki żelaza (rozdział 12) i osobno w środkowym okresie tej epoki (rozdział 13). W pierwszym z nich, ukazał proces postępującej we wczesnym żelazie sedentaryzacji, być może przyspieszony przez powstawanie systemów irygacyjnych, oraz rolę fortec o murach cyklopowych w kształtowaniu się jednostek terytorialnych. Wszystko to miało wpływ również na powstawanie osad przyfortecznych, a wreszcie - małych osad rolniczych. Użycie metody XTENT pozwoliło na lokalizację małych jednostek terytorialnych, których ośrodkami były fortece. Na obszarze Doliny Ararackiej struktura władzy opierać się miała na systemie wodzowskim (chiefdoms), z tym że pośród poszczególnych jednostek terytorialnych mogła występować hierarchia ważności. Mgr Iskra zwraca przy tym uwagę na rolę, jaką w tym systemie mogły odgrywać świątynie. Taka mozaika niewielkich społeczności zamieszkujących Dolinę Araracką miałyby, według doktoranta, stanowić część znanej z tekstów urartyjskich krainy *Etiuni* i funkcjonować w skomplikowanym systemie interakcji społeczno-politycznych (peerpolity). Jego działanie prowadził do powstawania wspólnych elementów kultury materialnej. Podsumowując doktorant twierdzi, że, w świetle jego analiz, należy przyjąć, iż przemiany kulturowe jakie zaszły na obszarze Doliny Ararackiej we wczesnym okresie epoki żelaza były wynikiem wewnętrznego, lokalnego rozwoju kulturowego.

W rozdziale 13, mgr Iskra najpierw poddaje w wątpliwość dość ugruntowany w literaturze pogląd, iż podbój tej części Zakaukazia, w której położna jest Dolina Araracka przebiegał według schematu, kojarzącego się nam z podbojami władców neo-asyryjskich, a więc połączonego z dużymi zniszczeniami i deportacjami podbitej ludności. Doktorant wysuwa natomiast własną koncepcję według której podbój wojskowy oczywiście miał miejsce i był zapewne połączony z jakimiś deportacjami i

kolonizacja, ale równolegle prowadzone były też układy z lokalnymi władcami i kolonizacją o charakterze gospodarczym. Urartyjczycy, jak wskazują dane archeologiczne, żyli w tym regionie w niewielkich enklawach, powstających przy nowobudowanych twierdzach imperialnych, podczas ,gdy reszta terytorium pozostała w rękach dotychczasowych mieszkańców. Dla urartyjskich zdobywców istotne były walory ekonomiczne regionu – potencjał rolniczy i metale, a całą resztę pozostawili ludności miejscowej. Autor rozprawy zwraca uwagę na prawie zupełni osobne funkcjonowanie obu społeczności. Funkcjonariusze imperium - żołnierze i nowi koloniści (jak się wydaje wielu z nich to rzemieślnicy) żyli w Dolinie Ararackiej osobno od ludności autochtonicznej. Obie społeczności różni kultura materialna, a ludność autochtoniczna nie ulega urartyzacji. Mgr Iskra odwołuje się tutaj do, sygnalizowanej przez niego wcześniej teorii systemów-światów Wallersteina. Dolina Araracką pełniłaby w tym modelu rolę peryferii, a imperium urartyjskie funkcję centrum.

Uważam w sumie dysertację mgr Mateusza Iskry za w pełni dojrzałą pracę naukową, w ramach której udało mu się wypracować i przedstawić własną, ambitną koncepcję o charakterze syntetycznym, co zdarza się ostatnio nieczęsto kandydatom do stopnia doktora. Rozprawa wpisuje się w ramy coraz częściej podejmowanej przez młodych badaczy problematyki wszechstronnych studiów regionalnych i archeologii krajobrazu. W tym wypadku, doktorant wychodząc od materiału archeologicznego spróbował dokonać kompleksowej rekonstrukcji o charakterze historycznym, wykorzystując nowe koncepcje metodologiczne, bądź inteligentnie sięgając do starszych (dobre wykorzystanie metody XTENT). Dużym osiągnięciem doktoranta jest opracowanie spójnego systemu periodyzacyjnego dla obszaru, będącego przedmiotem jego badań, jak również, opracowanie zwartej sekwencji ceramicznej. W obu wypadkach mamy do czynienia z oryginalnymi koncepcjami autora, które są solidnie umotywowane. Niewątpliwie ważną rolę odegrała tu jego świetna znajomość materiałów z Metsamor. Na specjalną pochwałę zasługuje także jego, zawarta w dwóch ostatnich rozdziałach dysertacji, próba rekonstrukcji syntetycznej charakterystyki sytuacji politycznej i społecznej w Dolinie Ararackiej w tym tak interesującym okresie. Stworzony głównie w oparciu o źródła archeologiczne obraz jest świetnym przykładem ,jak archeolog może „uprawiać historię”.

Rozprawa, co już podkreślałem, jest dobrze skonstruowana i przejrzyste napisana, choć nie udało się autorowi uniknąć niepotrzebnych powtórzeń. Moje zastrzeżenia budzi częste używanie kalek językowych z języka angielskiego, prowadzących

niekiedy do przekręcenia oryginalnego znaczenia użytego terminu (np. esencjonalne zamiast zasadnicze). Na koniec muszę wspomnieć o zastrzeżeniach wobec materiału ilustracyjnego. Po pierwsze - podstawowe mapy winny być włamane w tekst, a umieszczone w tekście tabele winny być w większej skali aby były czytelne.

Moje uwagi krytyczne w niczym nie umniejszają bardzo pozytywnej oceny recenzowanej rozprawy. Z pełnym przekonaniem stwierdzam, że przedłożona mi do oceny praca z naddatkiem spełnia wymagania stawiane rozprawom doktorskim i wnoszę o dopuszczenie mgr Mateusza Iskry do dalszych etapów przewodu doktorskiego.

